
V MEZÍCH DANOSTÍ A MOŽNOSTÍ

RANÉ LINGVISTICKÉ PRÁCE LUBOMÍRA DOLEŽELA V KONTEXTU

BOHUMIL FOŘT

IN THE LIMITS OF GIVENNESS AND POSSIBILITY. EARLY LINGUISTIC WORKS OF LUBOMÍR DOLEŽEL IN CONTEXT

The study focuses on the linguistic work of Lubomír Doležal, a Czech – Canadian philologist and theoretician. This part of the author's oeuvre can be demarcated historically by the 1950s and 1960s and also methodologically by Marxist linguistics, structuralist linguistics and literary theory, and mathematical linguistics. The study declares and analyses the development of the author's approach to linguistic inquiry – starting from his general linguistic thought and moving towards the application of structuralist and mathematical methods for the purpose of the analysis of style, which ultimately led the author to the articulation of essential methodological axioms of his further literary theoretical work.

Keywords: Lubomír Doležal; linguistics; structuralism; literary theory; Marxism

Přínos Lubomíra Doležela lingvistickému zkoumání je dnes, i díky časovému odstupu od této části jeho díla, možné relativně dobře zhodnotit. Časově se jedná především o jeho práce z padesátých a šedesátých let 20. století, tematicky pak primárně o výzkumy obecně jazykovědné a stylistické, ovšem s jistými přesahy do jiných disciplín či subdisciplín, formálně pak jde především o studie, kritické komparace, recenze, zprávy, polemiky či poznámky – autorova jediná monografie z tohoto období zabírá v jeho díle specifické místo (ještě se k ní i danému místu vrátíme).

Ta část Doleželova lingvistického bádání, o níž bude řeč, prakticky představuje iniciační fázi toho, co bychom mohli nazvat autorovým

lingvistickým leitmotivem – ten je jedním ze tří klíčových leitmotivů, které jsou přítomné v jeho díle prakticky od počátku, byť se jejich intenzita a tvar pochopitelně v čase proměňují; kromě leitmotivu lingvistického tak ještě můžeme mluvit o leitmotivu sémiotickém a leitmotivu naratologickém.

Tato fáze lingvistického bádání Lubomíra Doležela se vyznačuje jak silnou kontextovostí, tedy nachází se v ní mnoho styčných ploch se soudobým lingvistickým uvažováním a výzkumem, tak i relativní šíří lingvistických fenoménů, kterých se dotýká (samozřejmě, vezme-li v potaz relativně krátké období, v němž se autor jazykovědným bádáním primárně zabýval). Nicméně pro náš účel, jak naznačuje název příspěvku, bude důležité nahlédnout toto dílo primárně v souvislostech, které bychom mohli označit jako metodologicko-ideologické, anebo i metodologicko-politické. Tedy v kontextu, který zásadním způsobem ovlivňoval výběr výzkumných témat a především meze a možnosti jejich metodologického uchopení. Pojdme se tedy podívat konkrétně na tento trojúhelníkový prostor, který je ohraničen osami marxistické a strukturalistické lingvistiky a lingvistiky matematické. V takto demarkovaném prostoru se pak zaměříme jednak na obecné úvahy týkající se lingvistiky jako vědního odvětví se specifickými cíli a metodami, jednak na úvahy spojené s obecnou teorií stylu i s konkrétními analytickými návrhy a praxí v této oblasti.

OBECNÉ ÚVAHY O JAZYKOVĚDĚ

Cíl úvah o jazykovědě, jejím místě, poslání a metodách, které by měla či musí (ale i neměla a nesmí) používat k naplnění tohoto poslání, stanovuje Lubomír Doležel opakovaně a zcela explicitně. Vychází z předpokladu, že jazykověda se ocitla v bodu, kde je nutné její stávající systém zásadně revidovat a za pomoci nových metod iniciovat vytvoření systému nového. Konkrétně se jedná o vytvoření nového, na marxistických premisách založeného systému lingvistiky, která bude lépe korelovat s potřebami moderního člověka. Při vytváření tohoto systému

je pak nutné provést zásadní revizi existujících součástí lingvistického systému, zjistit nedostatky a případně nahradit stávající části částmi pro tento účel nově vytvořenými, či přímo systém o nové části doplnit.

V první fázi revize je tak samozřejmě nutné na základě analýz a komparací minulých (formalismus, strukturalismus)⁽¹⁾ a současných (západních, nemarxistických) konceptů,⁽²⁾ které ideově nesouhlasí s marxistickým pojetím světa, takové koncepty detekovat, odsoudit a nahradit... anebo je nějakým způsobem „zneutralizovat“ a použít je, alespoň částečně jako stavební prvky systému nového. Tato neutralizace může nabývat rozličných forem a vést k rozličným strategiím a výsledkům. V případě Lubomíra Doležela a jeho praxe se jedná prakticky o implementování původně strukturalistických konceptů a strategií do systému, z nějž byly na samém počátku ideologicky vyloučeny. Toto vyloučení má v kontextu doby mnoho konkrétních podob, my si uveďme jednu zcela explicitní a jednoznačně srozumitelnou z relativně rané autorovy studie „Komunistická strana Československa a naše jazykověda“ (1961a):

Komunistická strana Československa řídí a ovlivňuje všechny oblasti našeho společenského života. Pod jejím ideologickým vlivem se dnes rozvíjí také naše jazykověda. [...] Strana dala jazykovědcům vědecký světový názor, který nejen překonává všechny idealistické přežitky, ale především umožňuje zapojit jazykovědnou problematiku do širokých souvislostí společenských, politických a ideologických. Strana vyzbrojila naši vědu bezpečnou vědeckou metodou, materialistickou dialektikou, která, tvořivě a nedogmaticky aplikována, umožňuje proniknout

1 Na „Varšavské konferenci o otázkách poetiky“ zaznělo, že formalismus v poetologických zkoumáních na západě stále existuje, je ovšem třeba odsoudit jeho idealistickou (nematerialistickou) povahu: „Poměrně značná popularita ruského formalismu vyplývá pak nepochybně z okolnosti, že se v něm silně uplatňovaly tendence k přesné textové analýze“ (Horálek – Hausenblas – Trost – Doležel 1961: 122).

2 Na tomto místě je dobré zmínit autorovu neobyčejnou jazykovou erudici, která mu umožňovala analýzu širokého pole primárních i sekundárních pramenů, jakož i aktivní účast na cizojazyčných konferencích.

k samé podstatě složité a mnohotvárné jazykové skutečnosti (Doležel 1961a: 129).

Vidíme, že zde je na jednom místě konkretizován program výše zmíněné výstavby nového lingvistického systému, jakož je pojmenováno i to staré, co musí být překonáno, tedy idealistické přežitky, které ovšem musejí být překonány materialistickou dialektikou. Tento klasický protiklad mezi idealistickým a materialistickým pohledem na svět a na vědu pak při průřezu na oblast jazykovědy dostává specifitější náplně ve studii „Bohemistika 15 let po osvobození ČSR“ (1960a), v níž autor prohlašuje idealistickou jazykovědu za buržoazní a zároveň specifikuje, že se má marxistická teoretická jazykověda při budování svého jazykovědného systému opírat, tedy kromě již dříve deklarované dialektické metody, o moderní „strukturní a matematické metody“:

Sovětská jazykovědná diskuse znamená nejen konec ojedinělých pokusů o infikování české jazykovědy marrismem, ale má především význam pozitivní: je počátkem úsilí o vybudování marxistické teoretické jazykovědy. [...] V tomto úsilí jde nejenom o stálou kritiku metod a výsledků idealistické jazykovědy buržoazní a o využití některých nových metod „moderní“ jazykovědy (strukturní a matematické metody), ale zejména o rozpracování základních otázek marxistické teorie jazyka, otázky vztahu jazyka a společnosti a vztahu jazyka a myšlení (Doležel 1960a: 81).

Nicméně kromě specifikovaných moderních metod lingvistického výzkumu, strukturních a matematických, k nimž se budeme vracet, v citaci zaznívá i jedna ze „základních otázek marxistické teorie jazyka, otázka vztahu jazyka a společnosti a vztahu jazyka a myšlení“, která je zásadní pro rozvoj našich dalších úvah.

Je to však právě protiklad mezi idealisticky a materialisticky založenými vědeckými pozicemi, který marxistická pozice neustále artikuluje a slouží jí jako významný demarkační nástroj. Jakkoli se Lubo-

mír Doležel této demarkace explicitně a opakovaně účastní, téměř od počátku naznačuje důležitou metodologickou distanci, kterou je třeba učinit mezi ideologickým názorem a přístupem na jedné straně a metodologickým instrumentářem na straně druhé. Tak například v rané komparativní studii „Nejbližší úkoly sovětské jazykovědy“ (1957a) říká, že „[p]ři hodnocení práce zahraničních linguistů třeba přísně odlišovat idealistický výklad jazykových jevů od speciálních metod a výsledků, které mohou být pro sovětskou jazykovědu poučné“ (Doležel 1957a: 52). Autor zde zcela pragmatically žádá rozlučku mezi světonázorem a metodou, pokud tato metoda není zřetelně poplatná tomuto, v našem případě idealistickému světonázoru. Tímto pohybem přímo otvírá možnosti jazykovědného zkoumání pro matematicko-lingvistické přístupy, ale nepřímo též pro ty, které jsou používány v rámci idealistických přístupů, nicméně jako takové idealistický světonázor nevyjadřují. V tomto smyslu Doležel ve studii „Nové úkoly naší jazykovědy“ (1961, spolu s Jaromírem Běličem a Bohuslavem Havránkem) nabádá k důkladné revizi ideových a metodologických souvislostí:

Řešení problémů dnešní jazykovědy vyžaduje též soustavně sledovat a kriticky hodnotit současné směry idealistické a pozitivistické jazykovědy na Západě. Kritický rozbor musí velmi jemně rozlišovat mezi kladnými dílčími výsledky i „technickými“ pracovními postupy, které mohou být pro jazykovědu užitečné, a mezi obecnou teorií a zásadním metodologickým přístupem, které vyplývají z nevědeckých gnoseologických předpokladů, a jsou proto nepřijatelné (Bělič – Havránek – Doležel 1961c: 980–981).

Je zřejmé, že to, co na jedné straně působí jako legitimní vyjádření ideologa, který vyzývá k dohledu nad ideovou čistotou nástrojů, s nimiž hodlá zacházet, může být na straně druhé považováno za chytrý tah oportunisty. Tento oportunista si je vědom toho, že v disciplíně, o níž mluví, existují nástroje, které jsou sice spojeny s nežádoucími idejemi, samy jsou ovšem povahy neutrální natolik, že mohou být po-

važovány za a-ideologické. Jakkoliv toto tvrzení může být (a právem) chápáno jako jistá příprava na legitimizaci zásadní části strukturalistické metodologie pro účely marxistické lingvistiky, zdá se, že pro konečnou rehabilitaci tohoto směru ještě nenastala doba. Předtím než se tak opravdu stane, Lubomír Doležel obrací svou pozornost k možnosti spojení s – dle jeho pohledu objektivní a exaktní – kybernetikou. Ve studii „Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu“ (1962a) explicitně uvádí, že dosud lingvistika spolupracovala primárně se sémiologií (sémiotikou), nicméně nyní je na řadě spolupráce s kybernetikou: lingvistika je spojena s teorií informace, která stojí v základě kybernetiky, skrze komunikační rozměr: „Chceme-li ovšem popsat ‚funkční vlastnosti jazyka‘, nemůžeme již pojímat lingvistiku úzce jen jako nauku o jazyce (jazykovém systému), nýbrž šíře jako vědu o jazykové komunikaci“ (Doležel 1962a: 55). Z takto vytyčených pozic pak autor směřuje k aplikaci matematických metod na lingvistické fenomény.

Ovšem nebylo by vhodné předpokládat, že spojení lingvistiky s kybernetikou motivované snahou o systém schopný popsat jazykovou skutečnost objektivně a exaktně, a snad i a-ideologicky, je a-ideologické i ve svém účelu. Naopak orwelllovský akcent na vládu (řízení) společnosti pomocí pevného ovládnutí jazyka je více než zřetelný. Ve studii příznačně nazvané „Lingvistické problémy řízení socialistické společnosti“ (1962b) po konstatování, že lingvistika a kybernetika se dobře doplňují proto, že kybernetika (věda o řízení) potřebuje k řízení informace a s těmi jazykovými zachází jazykověda, následuje zřetelně ideologická teleologie: „Problémy řízení patří k nejdůležitějším a nejaktuálnějším otázkám vývoje socialistické společnosti. [...] V socialistické společnosti, jejíž řízení není určováno zájmy vykořisťovatelských tříd, se mohou uplatnit a plně prosadit vědecké metody řízení“ (Doležel 1962b: 244). Ve stejném roce vychází i Doleželova zpráva o ustavení právě vzniklého oddělení matematické lingvistiky nazvaná „Nové oddělení v Ústavu pro jazyk český“ (1962c), která v jedné své větě de facto předjímá autorovu cestu na několik dalších

let – nikoliv spojení či smíření strukturalismu s marxismem, které je z podstaty věci, tedy kvůli přímo antagonistickým ideovým základům, nemožné, nýbrž spojení části strukturalistické metodologie s matematickou metodologií a použití tohoto spojení jakožto neutrálního segmentu pro pouze obecně ideologicky vymezenou marxistickou jazykovědu:

V marxistické jazykovědě je rozbor kvantitativních poměrů v jazyce spjat s rozбором kvalitativním (strukturním); abychom mohli jazykové prvky počítat, musíme je nejprve kvalitativně určit a vymezit (Doležel 1962c: 104).

Tato možnost a její samotná realizace naznačuje platnost dvou metodologických tvrzení: a) strukturalismus sám je spíše metodou, která může v jistých oblastech existovat i bez spojení s desaussurovskou sémiologií, která je idealisticko-arbitraristické povahy, b) možnosti marxistické jazykovědy jakožto primárně ideologického směru jsou při vytváření technického metodologického instrumentáře esenciálně omezené, a proto je nutné tuto oblast zaplnit již existujícími a v poli prověřenými možnostmi.

Strukturalistická sémiotika založená na de Saussurově pojetí jazykového znaku, tedy jednoty označujícího (zvuk, *signifiant*) a označovaného (pojem, *signifié*), dvou složek mentální povahy, je esenciálně arbitraristická – nespojuje znak samotný s jakoukoliv realitou –, a tudíž idealistická. Proto strukturalistická sémiotika nemá přístup k reálnému světu, a nemůže ho tudíž učinit objektem svého působení/změny. Naproti tomu marxistická „sémiotika“ se považuje za materialistickou a věří, že jazyk přístup k realitě umožňuje – v tomto případě je materiální realita referentem jazykového výrazu a vztah mezi jazykem a světem je pevně stanoven.

Dosud jsme se věnovali ponejvíce autorovým obecným úvahám o povaze lingvistiky, i když samozřejmě některé z těchto obecných úvah

je možné nahlédnout i v jednotlivých oblastech konkrétního výzkumu. Takovou oblastí autorova zájmu je především stylistika – a to jak její teoretické aspekty a průzkum metodologického instrumentáře, tak konkrétní stylové analýzy. Zásadním průvodním znakem těchto úvah je autorovo téměř výlučné zaměření na styl umělecké literatury, což souvisí s jeho celoživotním zájmem, kterým je literárně ontologické bádání. Autor, podobně jako v případech svých obecných prací o jazykovědě, v počátku svých úvah podmiňuje vznik takové obrozené stylistiky marxistickou jazykovědou, například ve studii „Rozbor uměleckého stylu“ (1955):

Vědecky přesná metodologie uměleckého stylu může vzniknout jen na základě marxistické teorie jazyka a marxistické teorie literatury. Vzniká v boji proti idealistickým koncepcím uměleckého jazyka. U nás je třeba se především vyrovnat s idealistickou koncepcí strukturalistickou. To ovšem neznamená, že by nebylo možno převzít některé dílčí metody a výsledky staršího bádání (Doležel 1955: 90).

Tato citace obsahuje pro další směr našich úvah několik zásadních informací. Kromě artikulace obligátního obecného protikladu mezi marxistickou jazykovědou a idealistickou vědou se dozvídáme, že na jedné straně stojí marxistická jazykověda a teorie literatury a na straně druhé idealistické pojetí jazyka. Ta část týkající se marxistické teorie literatury nás posouvá směrem k možnému zkoumání umělecké literatury a je derivátem obecných úvah o jazykovědě. Je tedy třeba nejen vytvořit nový jazykovědný systém, který by lépe odpovídal „potřebám moderního člověka a socialistické společnosti“, ale i nový systém literárněteoretického bádání, který by takto odpovídal jeho potřebám v oblasti uchopení umělecké literatury. Druhou skutečností, kterou nám citace sděluje, je, že marxistická teorie literatury vzniká v protikladu k „idealistickým koncepcím básnického jazyka“. Příznačné je, že toto tvrzení implicitně sděluje, že umělecká literatura je esenciálně spojena

se způsobem svého kódování v jazyku – přičemž idea básnického jazyka jakožto prvku demarkujícího oblast umělecké literatury zcela zřetelně vyrůstá z formalisticko-strukturalistické doktríny literárněontologických zkoumání. Přestože je nutné nahradit tuto idealistickou koncepci básnického jazyka koncepcí založenou na jiném, patrně marxisticko-materialistickém základu, stále setrváváme ve strukturalistické ontologii. A konečně zatřetí, zde explicitněji než jinde ve svých raných studiích, autor vyslovuje pragmatickou úvahu o možnosti implementování již existujících konceptů do nového bádání.

Zastavme se však ještě podrobněji u klíčového spojení stylistického uchopení umělecké literatury s ideou básnického jazyka. Ve studii „Komunistická strana Československa a naše jazykověda“ (1961) Doležel sice připouští, že strukturalistická tradice je „neškodná“ a použitelná pro účely zkoumání neuměleckého (spisovného jazyka), ale stále trvá na její nepřijatelnosti pro účely zkoumání umělecké literatury, a to kvůli její idealistické podstatě:

Ale podstata teorie spisovného jazyka, jeho normy, kodifikace atd., jak ji v třicátých letech vypracoval Pražský lingvistický kroužek, zůstala dodnes platná: Spisovný jazyk se vyvíjí podle potřeb společnosti. Úkolem jazykovědy je analyzovat tento vývoj a pomáhat spisovnému jazyku, aby mohl všem společenským úkolům dostát. Na druhé straně není slučitelná s marxistickou jazykovědou strukturalistická teorie jazyka básnického, vycházející z idealistické koncepce umění. Stranická publicistika, která tuto teorii již v třicátých letech podrobila zásadní kritice, však zároveň ukázala přínos pražské školy pro výzkum tvárných a slohových prostředků básnického díla (Doležel 1961a: 134).

Téměř se zdá, že ani moderního člověka a socialistickou společnost a jejich potřeby odrážející se ve spisovném jazyce není nutné ideologicky chránit před idealismem natolik, jako je tomu v případě

umělecké literatury. Nicméně podstata těchto úvah spočívá dle mého názoru jinde. Pokud je chápeme jako součást jistého procesu postupné implementace strukturalistických pojmů a strategií do moderní jazykovědy, je zřejmé, že strukturalistické postupy týkající se jazykovědných bádání byly odideologizovány a zneutralizovány dříve než postupy literárněvědné. To souvisí především se samotnou definicí umělecké literatury, pro niž je otázka jazykové reference zásadní, a proto strukturalistické pojetí umělecké literatury zůstává ideologicky stigmatizováno, zatímco otázka jazykové reference je (možná i záměrně) upozaděna, aby bylo možné použít stávající rozvinutý jazykovědný instrumentář. Pro strukturalistickou teorii literatury vystavěné na specifickém pojetí znaku je „těžší“ stigma tohoto základu ve vytvořeném a standardně používaném instrumentáři skryt.

Proto je nutné, alespoň v přechodovém období, během něhož nemůže ještě být strukturalistická teorie básnického jazyka, uměleckého stylu či literární teorie oficiálně rehabilitována, zavést jisté „úhybné manévry“. Ty v Doleželově pojetí mají několikerou formu. Patří sem například již několikrát autorem použítá a prověřená „salámová metoda“, při níž se snaží modernímu uměleckostylistickému bádání po částech „prodat“ objektivně vyhlížející metody matematické lingvistiky spolu s ideologicky neutrálně vypadající „strukturní lingvistikou“, jak je tomu například ve studii „Východiska teorie uměleckého stylu“ (1964):

Pro studium jazyka umělecké literatury [vyplývá] jeden základní, mimořádně aktuální teoretický a metodologický postulát: do tohoto studia je třeba v plné míře zavést metody a výsledky moderní strukturní a matematické lingvistiky, spjaté těsně právě s teorií informace a kybernetikou (Doležel 1964: 2).

Tento *strukturismus* bez *strukturalismu* ovšem může mít i jinou formu, salámová metoda může být nahrazena metodou zaštitění autoritou, jak je tomu v jiné studii nazvané „Na okraj sovětských diskusí

o jazyce a stylu uměleckých děl“ z roku 1961, v níž autor opakuje, že je v této fázi „naléhavě potřebné propracovat marxistické pojetí uměleckého stylu i soustavnou metodologii jeho vědeckého rozboru“ (Doležel 1961b: 219). Zaštitěn autoritou Viktora Vladimiroviče Vinogradova, kterému právě v této době byly rudé hvězdy navýsost nakloněny a který byl téměř neomezeným vládcem nad sovětskou lingvistikou, Doležel volá po ustavení „lingvistické stylistiky“, která a) má být důležitou složkou strukturní analýzy literárního díla a b) má plnit požadavek funkčního a celostního přístupu k jazykové výstavbě literárního díla; c) jazyková výstavba literárního díla musí být nahlížena jako neatomistická, nýbrž jakožto strukturní, a dokonce holistická („osobitá celistvost, v níž povaha každého prostředku a postupu je dána nejen jeho vlastní podstatou, ale také vazbami s jinými prostředky a postupy“; Doležel 1961b: 220). To, s čím se zde setkáváme, nejsou než základní propriety bytostně strukturalistického přístupu k literárnímu dílu a jeho analýze, ovšem bez odkazu ke strukturalismu samému – tento postup nalezneme například i tam, kde se ve studii mluví o „jednotícím slohovém postupu“ (Doležel 1961b: 220–221), ovšem bez obligátního odkazu k domácímu strukturalistickému pojmu sémantického gesta, který by byl jistě učiněn, kdyby tato asociace byla oficiálně možná a žádoucí. Tato studie tak bezesporu představuje jeden z vrcholů autorovy implementační praxe.

Sledováním této praxe se ovšem pomalu, ale jistě dostáváme do Doleželova tvůrčího období, v němž taková praxe přestává být nutná a kdy je více a více možné a snad i žádoucí při stylistických výzkumech využívat terminologii a metodologii vzešlou ze strukturalistického dědictví pražské školy, a dokonce se k tomuto dědictví explicitně hlásit. Ve studii „Aktualizace v současném uměleckém jazyce“ (1965a) autor na začátku zcela v dikci české, o diachronní rozměr obohacené strukturalistické tradice uvádí, že „jazyk umělecké literatury je nejsložitější, nejvíce diferencovanou a vývojově nejdynamičtější oblastí jazykové komunikace. Obráží se v něm celá problematika umělecké literatury dané doby, její úspěchy i prohry, její bohatství ane-

bo chudoba, její trvale cenné vrcholy i efemérní průměr“ (Doležel 1965a: 153), aby svou argumentaci v celé studii zcela založil na klíčovém strukturalistickém pojmu *aktualizace*. Navíc, a to je doslova (kontra)revoluční, je zde tento pojem použit k důkladné kritice socialisticky realistické literatury, která podle autora vykazuje zásadní tendenci k *automatizaci* (tj. k druhému z dvojice pojmů základní strukturalistické distinkce). Explicitní přihlášení k tradici pražské školy je pak dokonáno v několika studiích z té doby, z nichž zásadní jsou dvě. „Pražská škola a statistická teorie básnického jazyka“ (1965b) vychází ze strukturalistického axiomu, že básnický jazyk je svébytný funkční jazyk, který stojí v protikladu k jazyku sdělovacímu: zatímco první je charakterizován *aktualizací* (odchylkou!), druhý je charakterizován *automatizací*. A je to právě protiklad mezi zaměřením k aktualizaci a zaměřením k normovanosti, který je zárukou dynamické struktury básnického jazyka (dynamická struktura). Ovšem zdaleka největší změnou je změna rétorická týkající se evaluace dědictví pražské školy – zatímco dříve bylo toto dědictví kvůli svému ideologickému základu explicitně odmítáno a autor hledal pouze cesty, jak jej dostatečně odideologizovat, aby mohlo být zohledněno v současném bádání, na tomto místě naopak staví na pranýř hlasy, které se proti tomuto dědictví vymezují:

Pro teorii básnického jazyka jsou zejména cenným východiskem práce tzv. ruské formální školy a tzv. Pražské strukturalistické školy. Nezbytným předpokladem k vědeckému zhodnocení a využití těchto výsledků je ovšem překonání nihilismu, který namnoze tyto práce apriorně a bez důkladného rozboru odmítá (Doležel 1965b: 103).

Ovšem tato změna rétoriky až do protikladu k rétorice původní neznamená, že autor požaduje prostý návrat ke strukturalistické metodě. Využívá k tomu další z předpřipravených nástrojů, matematickou lingvistiku. Ta původně plnila roli a-ideologického pomocníka, jenž

má posloužit kýžené objektivitě a exaktnosti moderní jazykovědy, nicméně nyní se ji autor pokouší propojit s teorií básnického jazyka pražské školy tam, kde říká, že je tato teorie prestatistická (neopírá se přímo o matematický statistický aparát), ale má statistickou povahu: „Hlavní věty teorie jsou statistické svým obsahem, nikoliv svou formulací“ (Doležel 1965b: 104). Je-li tomu tak, stává se teorie básnického jazyka formulovaná pražskou školou důležitým odrazovým můstkem k rozvoji a implementaci matematické metodologie a učení pražské školy je naprosto organicky navraceno do dějin metodologického vývoje disciplíny.

Toto navrácení je následně opakovaně stvrzeno, jako je tomu například v klíčové studii „Perspektivy strukturální analýzy literárního díla“ (1966), v níž autor explicitně vyjmenovává termíny pražské školy, které považuje za esenciální pro další vývoj disciplíny cestou strukturální analýzy literárního díla, jako jsou *umělecký styl*, *funkce*, *dominanta*, *dynamická struktura* a další. V druhém kroku autor nabízí stratifikační model struktury literárního díla – inspirován Jakobsonovými vertikálními a horizontálními operacemi v procesu konstruování informace; ve svém stratifikačním modelu rozlišuje mezi dvěma druhy vztahů: první je vertikální = vztahy mezi složkami sousedících úrovní, a druhý horizontální = vztahy mezi složkami stejné úrovně. Nepřekvapuje, že Doležel používá tyto a podobné výsostné terminologické a strategické propriety strukturalistického přístupu pražské školy a zároveň se je snaží propojit s nejnovějšími poznatky a trendy na poli matematické lingvistiky.

Popisovaný návrat k pražské škole ve studiích tohoto typu ovšem dostává ještě jeden rozměr, který se postupně, především po autorově emigraci, stává dalším z konkrétních leitmotivů jeho díla a tím je historie lingvistiky a literární vědy a v případě pražské školy i její propagace a popularizace v cizojazyčném, primárně anglofonním prostředí. Tak například ve studii „Russian and Prague School Functional Stylistics“ (1968) shrnuje hned v úvodu přínos formalisticko-strukturalistické teorie ve spojení s ústředním pojmem funkce

a funkčním pojetím stylistiky: „As already mentioned, one of the most important contributions of the Russian and Prague schools consists in the formulation of a theory of functional styles“ (1968: 148).⁽³⁾ V této studii sice autor ještě vyjadřuje odhodlání pokračovat v rozpracování funkční stylistiky, ovšem je třeba uvést, že v dané oblasti je spíše labutí písní – a to vzhledem k tomu, že se v následujících letech autorova pozornost přesunula směrem k vytvoření jednotného systému, který byl určen pro účely stylové analýzy konkrétních literárních děl a jejich množin a jenž vycházel z obecných ideových a metodologických premis. Tuto cestu, která tvoří nezbytnou praktickou oporu celého autorova díla, ovšem nastolil již na samém počátku své odborné kariéry. Tato část jeho díla ale nebyla primárně v hledáčku mých úvah, protože tyto praktické studie obsahují jen malou část ideového napětí (idealismus vs. materialismus) přítomného v obecněji rozkročených příspěvcích. Na zmíněné dílčí stylové analýzy narážíme už od poloviny padesátých let 20. století, zároveň je třeba uvést, že mnohé z nich používají nástroje strukturální analýzy textu, a to jak nepřiznaně, tak i přiznaně (studie o Karlu Čapkovi, Boženě Němcové, Marii Pujmanové a dalších).⁽⁴⁾ V roce 1960 vychází též jediná autorova kniha z toho období – *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu* –, kterou můžeme chápat jako svého druhu vyvrcholení výstavby obecného systémového analytického rámce a jeho aplikace na konkrétní díla české literatury. Výsledkem je unikátně sestavená množina formálních a sémantických kritérií pro analýzu a klasifikaci uměleckých narativních textů, respektive promluvových typů, které jsou v nich obsaženy. Tato kritéria ve chvíli

3 „Jak již bylo řečeno, jedním z nejdůležitějších příspěvků ruské a pražské školy je formulace teorie funkčních stylů“ (přel. autor).

4 Jenom orientačně jmenujme: „K jazyku a stylu románu K. F. Sedláčka *Život ve stínu*“ (1955/1956), „K vyjadřování řeči postav v románě J. Otčenáška *Občan Brych*“ (1957c), „O problému modernosti v současné próze“ (1957b – reakce na Josefa Škvoreckého „Pokus o chápání modernosti v literatuře“, 1957), „Základní typ epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové: Pokus o stylistické porovnání“ (1958a), „Polopřímá řeč v moderní české próze“ (1958b), „Několik poznámek o stylu Afriky snů a skutečnosti“ (1959), „O slohu vyprávění Karla Čapka“ (1960b) či „Slohové problémy Arnošta Lustiga“ (1960c).

li, kdy jsou aplikována na konkrétní texty, umožňují autorovi najít souvislosti a odlišnosti jednotlivých fikčních narativů a tyto texty pak i klasifikovat a uspořádat. Je zřejmé, že tím kniha plně zapadá do tradice strukturalistických analýz uměleckých textů, přestože v ní přítomné úlitby ideologickým strážcům říkají opak. Dnes, ve chvíli, kdy známe autorovy další práce v této oblasti, které se přesunuly k analýze vyprávěcích způsobů v klasické narativní teorii (*Narativní způsoby v české literatuře*, pův. 1973) nebo k průzkumu intenzionálních funkcí v teorii fikčních světů (*Heterocosmica: Fikce a možné světy*, pův. 1998), s nimiž tvoří pevně svázané trojkníží, nikdo o jejich strukturalistickém základu již pravděpodobně pochybovat nemůže. A je dobře, že tuto skutečnost můžeme říkat oficiálně, bez pěchování salámů a podlézání autoritám.

prof. PhDr. Bohumil Fořt, Ph.D.

Ústav jazykovědy a baltistiky

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

A. Nováka 1

602 00 Brno

amadeus@mail.muni.cz

LITERATURA

BĚLIČ, Jaromír – HAVRÁNEK, Bohuslav – DOLEŽEL, Lubomír

1961 „Nové úkoly naší jazykovědy“; *Nová mysl* 15, s. 978–988

DOLEŽEL, Lubomír

1955 „Rozbor uměleckého stylu“; *Slovo a slovesnost* 16, s. 90–96

1955/1956 „K jazyku a stylu románu K. F. Sedláčka *Život ve stínu*“; *Květen* 1, s. 52–54

1957a „Nejbližší úkoly sovětské jazykovědy“; *Slovo a slovesnost* 18, s. 50–53

1957b „O problému modernosti v současné próze“; *Literární noviny* 6, č. 25, s. 5

1957c „K vyjadřování řeči postav v románě J. Otčenáška *Občan Brych*“; *Naše řeč* 40, s. 1–15

1958a „Základní typ epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové: Pokus o stylistické porovnání“; *Naše řeč* 41, s. 22–36

1958b „Polopřímá řeč v moderní české próze“; *Slovo a slovesnost* 19, s. 20–46

1959 „Několik poznámek o stylu *Afriky snů a skutečnosti*“; *Naše řeč* 42, s. 42–51

1960a „Bohemistika 15 let po osvobození ČSR“; *Slovo a slovesnost* 21, s. 81–86

1960b „O slohu vyprávění Karla Čapka“; *Naše řeč* 43, s. 80–86

1960c „Slohové problémy Arnošta Lustiga“; *Plamen* 2, č. 8, s. 92–95

1960d *O stylu moderní české prózy: Výstavba textu* (Praha: Academia)

1961a „Komunistická strana Československa a naše jazykověda“; *Naše řeč* 44, s. 129–133

1961b „Na okraj sovětských diskusí o jazyce a stylu uměleckých děl“; *Československá rusistika* 6, s. 219–224

1962a „Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu“; in Jaromír Bělič – Lubomír Doležel – Štefan Peciar (eds.): *Problémy marxistické jazykovědy* (Praha: Academia), s. 51–70

1962b „Lingvistické problémy řízení socialistické společnosti“; *Slovo a slovesnost* 23, s. 244–248

1962c „Nové oddělení v Ústavu pro jazyk český“; *Naše řeč* 45, s. 104–106

1964 „Východiska teorie uměleckého stylu“; *Česká literatura* 12, s. 1–8

1965a „Aktualizace v současném uměleckém jazyce“; *Naše řeč* 48, s. 153–161

1965b „Pražská škola a statistická teorie básnického jazyka“; *Česká literatura* 13, s. 101–113

1966 „Perspektivy strukturální analýzy literárního díla“; in Milan Jankovič – Zdeněk Pešat – Felix Vodička (eds.): *Struktura a smysl literárního díla* (Praha: Československý spisovatel), s. 70–86

1968 „Russian and Prague School Functional Stylistics“; *Style* 2, s. 143–158

1993 [1973] *Narativní způsoby v české literatuře* (Praha: Český spisovatel)

2003 [1998] *Heterocosmica: Fikce a možné světy* (Praha: Karolinum)

HORÁLEK, Karel – HAUSENBLAS, Karel – TROST, Pavel – DOLEŽEL, Lubomír

1961 „Varšavská konference o otázkách poetiky“; *Slovo a slovesnost* 22, s. 120–130

ŠKVORECKÝ, Josef

1957 „Pokus o chápání modernosti v literatuře“; *Literární noviny* 6, č. 17, s. 6–7